

M.B. ter Borg

RENE GIRARD - Bij het verschijnen van twee vertalingen

Onze literatuur - de belletristische, de filosofische, de religieuze, is het product van de menselijke psyche en van de sociaal-culturele geschiedenis. Om deze beide laatste beter te leren kennen, kan men van de literatuur gebruik maken. De vraag is alleen: hoever moet men daarmee gaan? Over het algemeen is men in de menswetenschappen heel voorzichtig met fictie, en gebruikt men hem mondjesmaat als een indicator onder vele andere, of als illustratie.

René Girard, als literatuur-historicus verbonden aan Stanford University doet dat anders. Met uitsluitend religieuze en literaire teksten als materiaal ontwikkelt hij een geheel nieuwe visie op de menselijke psyche, het menselijk samenleven en de cultuur. Van iemand die zich zo weinig aantrekt van wetenschappelijke conventies mogen we verwachten dat hij nóg wel een aantal wetenschappelijke taboes zal doorbreken. Dat doet hij ook. Zo probeert hij de hele menselijke cultuur terug te voeren op een enkele oorzaak, weet hij de schijn van een absolute waarheidspretentie - ondanks verzekeringen van het tegendeel - niet te vermijden en komt hij last but not least met een wetenschappelijk gefundeerde apologie van het christendom. De ene zonde brengt de andere voort. Om deze verzameling enormiteiten overeind te houden is hij soms gedwongen tot een grote selectiviteit in zijn materiaalkeuze en zijn voorbeelden en tot acrobatiek in zijn interpretaties.

Er zijn in de wetenschap meer van dit soort zeer controversiële figuren. Als hun ideeën verfrissend genoeg zijn kunnen zij aardverschuivingen in de wetenschap bewerkstelligen en zo uitgroeien tot mijlpalen in de geschiedenis van hun wetenschap (bijvoorbeeld Husserl of Durkheim). Maar vaak blijven zij marginaal doordat ze een grote polarisatie veroorzaken tussen een kleine schare gelovigen aan de ene kant en een groot aantal afwijzers aan de andere (bijvoorbeeld Jung en Steiner). Slechts enkelen is het paradoxaal genoeg gegeven het ene te doen en het andere niet te laten. Marx en Freud zijn hiervan voorbeelden. Net als Girard produceerden zij monocausale theorieën op grond van eenzijdige interpretaties die uitmondten in een heilsleer. Maar zij deden dat in de 19e eeuw,

en toen was dat meer gebruikelijk dan thans.

Ik vraag mij af hoe het Girard zal vergaan. Ik doe dit, nu de discussie over hem, die in Frankrijk, maar ook daarbuiten al enige tijd aan de gang is, ook in Nederland kan beginnen dankzij de vertaling van twee van zijn boeken: De romantische leugen en de romaneske waarheid uit 1961 en De zondebok uit 1982. Dit zijn weliswaar niet Girards hoofdwerken, maar zij omspannen wel zijn ontwikkeling tot nu toe en geven daardoor toch een goed beeld van zijn denken, met al zijn verdiensten en zwakheden.

DE ROMANESKE WAARHEID

De romantische leugen en de romaneske waarheid, handelend vooral over het werk van Cervantes, Stendhal, Proust en Dostojewski, heeft goed beschouwd drie lagen. Aanvankelijk ziet het boek er uit als een literatuur-wetenschappelijke studie van hoog niveau met prachtige analyses, vooral van het werk van Proust. Bij nader inzien blijkt hierachter een kritiek van de moderne tijd schuil te gaan. Hierin vinden we - om een ding te noemen, een analyse van het snobisme waarbij bijvoorbeeld de kritiek van het narcisme van Christopher Lasch verbleekt. Echter, bezien in het licht van het gelijktijdig verschijnende De zondebok, blijkt het tenslotte ook de grondslagen te bevatten van de antropologische categorieën waarvan Girard zich in zijn latere oeuvre bedient. Hierop zullen we ons concentreren.

Het moderne denken gaat, net als de meeste 19e en 20ste eeuwse romans uit van een autonome begeerte: de mensen zouden hun begeerte uitsluitend ontleenen aan zichzelf. De keuze van het begeerde object zou helemaal spontaan zijn. De begeerte is in die visie lineair. Er is een subject en een object. Dit individualisme noemt Girard de romantische leugen. Dat het een leugen is, wordt uitsluitend duidelijk dankzij een klein aantal geniale romanciers, die de romaneske waarheid "openbaren". Zij laten ons zien dat er nog een derde in het spel is. Wij begeren niet spontaan, maar we begeren wat de voor ons belangrijke ander, de bemiddelaar, begeert. De begeerte is daarom niet lineair maar driehoekig: er is het subject, het object en de bemiddelaar. De bemiddelaar is belangrijk, het object nauwelijks of niet. Begeerte is altijd mimetisch van aard. We imiteren een model, de bemiddelaar. Omdat we hetzelfde begeren als de door ons verafgode bemiddelaar, kan

er tussen die bemiddelaar en ons rivaliteit ontstaan. Die rivaliteit maakt dat we de rol van de bemiddelaar uit trots ontkennen, zo men wil: verdringen, en het belang uitsluitend leggen bij het object. Zo zijn we weer bij de romantische leugen.

Girard maakt onderscheid tussen twee soorten bemiddeling: de externe en de interne. Eigenlijk zijn dit twee uitersten van een continuüm. Bij externe bemiddeling is het model onbereikbaar, omdat er tussen subject en model een onoverbrugbare sociale afstand is. Van concurrentie kan geen sprake zijn. Bij interne bemiddeling is die sociale afstand te verwaarlozen en is er rivaliteit. Hoe dichterbij de bemiddelaar, hoe groter de mogelijke rivaliteit, hoe groter de behoefte om de bemiddeling te ontkennen en de spontaniteit te benadrukken, hoe groter ook de innerlijke tegenstrijdigheden en conflicten, vooral bij het subject. Het is geen toeval dat de overgang van classicisme naar romantiek samenvalt met de overgang van de aristocratische naar de democratische samenleving. De mimetisch rivaliteit groeit en wordt pijnlijker naarmate de gelijkheid tussen de mensen groter wordt en zij zozeer in de romantische leugen verstrikt raken dat de ontmaskering ervan, de romaneske waarheid van de grote romanciers het karakter krijgt van een openbaring. Aan de hand van hun werk volgt Girard de ontwikkeling van de mimetisch begeerte in de loop van de romantiek, waarbij grote thema's zoals de meester-slaaf verhouding, het snobisme, masochisme, sadisme, ascese en uiteindelijk de verlossing aan de orde komen.

In het latere werk wordt de mimetisch begeerte theoretisch gefundeerd als een antropologische categorie. Bij dieren komt imitatie ook voor, maar daar worden zowel de imitatie als de begeerten door instincten gestuurd. De mens is echter voor het richten van zijn begeerten geheel aangewezen op het imiteren van de medemens. Daarmee komen we meteen op het baanbrekende en interessante van het werk van Girard. Begeerte wordt hierdoor een zuiver sociologische categorie, en niet, zoals bij Freud nog het geval is, een psychologische. Vandaar dat er in de begeerte een evolutie zit, die samenhangt met andere sociale ontwikkelingen. Een evolutie in het driftleven is ook al door Norbert Elias waargenomen, maar bij hem gaat het toch vooral om de geleidelijke toename van de beheersing van het driftleven en in mindere mate om de driften zelf. Deze beheersing verklaarde hij uit de toename van de sociale noodzaak van de driftbeheersing door het ingewikkelder worden van de maatschappij. Helemaal bevredigend was deze verklaring niet. De noodzaak tot zelfbeheersing verklaart niet hoe de mensen ertoe komen zich meer te

beheersen.

Omdat Girard de begeerte niet lineair opvat, kan hij in zijn analyses van de door de toenemende gelijkheid steeds groter wordende ambivalenties tussen subject en bemiddelaar naast ascese ook allerlei andere modificaties van de begeerte veel beter verklaren. Een bezwaar dat zich bij Girard steeds weer doet gevoelen is dat hij zich in zijn materiaal beperkt tot enkele teksten, waarvan de selectie zeer willekeurig is. Hier betekent dit dat de geschiedenis van de begeerte wordt bekeken door de bril van enkele waarnemers. De maatschappelijke ontwikkelingen waarmee ze samenhangt, komt daarbij niet uit de verf.

HET ZONDEBOKMECHANISME

Zoals gezegd, de mimesis wordt de grondslag van het latere werk van Girard. In een door hem gepostuleerde pre-culturele periode leidt de mimesis, de imitatie, tot nooit eindigende, angstaanjagende geweldspiralen. De mensen leven in een wereld van wraak en weerwraak, die volstrekt ondoorzichtig is. Girard spreekt hier wel van indifferentie, omdat iedereen hetzelfde is: geweldenaar en slachtoffer. De coalities die men sluit zijn wankel en tijdelijk, totdat er een coalitie wordt gesloten van allen tegen een wezen, dat zelf geen coalitie-partners heeft. Hij krijgt de schuld van de wanorde. Via de collectieve moord op hem wordt de agressie ontladen, en omdat er geen weerwraak volgt, blijft het vrede en blijft de solidariteit in stand. Deze rust wordt als een wonder ervaren. Hij, die de schuld had van de chaos, de pest of hoe het ook genoemd wordt, zorgt nu hij de samenleving heeft verlaten voor rust en orde. Dit maakt hem tot een heilige. Om hem heen wordt een hele transcendent wereld gebouwd, en een cultuur. Daarom spreekt Girard hier van de "meur-tre fondateur", de oermoord.

Wanneer er na verloop van tijd een nieuwe mimetisch crisis ontstaat, grijpt men opnieuw naar dit wondermiddel, met hetzelfde resultaat. Girard noemt dit het zondebok-mechanisme. Op deze periodiek weerkerende rituele moorden zijn volgens hem alle religies gebaseerd, en ook alle culturen. In het nu vertaalde De zondebok geeft Girard zich grote moeite aan te tonen dat dit mechanisme de kern is van alle belangrijke mythen. Het wezen van alle religie is het uitbannen van het mimetisch geweld door het solidair

slachtofferen van een zondebok. Daarom vloeit er in religieus ritueel ook altijd bloed, zij het vaak op een gesublimeerde wijze.

Het zondebokmechanisme werkt, zolang men erin gelooft. Zou men het psychische mechanisme, waarop het is gebaseerd, het verschuiven van de agressie, doorzien, dan zou het zijn magische kracht verliezen. De cultuur zou uiteen vallen en de samenleving zou weer overgeleverd zijn aan het mimetisch geweld. Religieuze systemen zijn daarom zeer goed tegen een dergelijke ontmaskering beschermd.

VERVOLGING

Het zondebokmechanisme is ook werkzaam in de vervolgingen zoals we die kennen in onze eigen samenleving. Het heeft daar precies dezelfde functie. Bij de heksen- en jodenvervolgingen zien we dezelfde stereotypen optreden als bij de offers in de diverse godsdiensten. Toch is er een verschil, gradueel, maar niettemin essentieel. De vervolgingsstereotypen zijn minder intens en daardoor minder effectief. Het geloof erin is minder volledig en brokkelt steeds sneller af. Het wordt steeds moeilijker om de schuld van het slachtoffer geloofwaardig te maken. "Er waren eeuwen nodig om de middeleeuwse vervolgingen te demystificeren, enkele jaren zijn voldoende om de eigentijdse vervolgers in diskrediet te brengen"(236). Girard schrijft dit proces toe aan het langzaam doordringen van de ontmythologiserende kracht van het christendom.

HET christendom

Girard ziet het christendom als de enige godsdienst ter wereld die de ware aard van de religie niet verhult, maar juist onthult. Dit is de kern van de Christelijke openbaring. Het offerritueel op Golgotha wordt, anders dan in welke godsdienst ook, beschreven vanuit het perspectief van het slachtoffer. Zijn onschuld wordt benadrukt en het zondebokmechanisme wordt daardoor doorzien en afgewezen. Om niet opnieuw in de geweldspiraal te vervallen, wordt ook de mimesis afgewezen. In plaats van terug te slaan dient men zijn andere wang toe te keren.

Dit afwijzen van het zondebokmechanisme wordt voorbereid in het oude testament.

Ook daar zien we een meute donateur: Kain doodt Abel en sticht vervolgens een stad, maar anders dan bij bijvoorbeeld de Romeinse oermoord, wordt Kain door God schuldig bevonden. Door het hele oude testament heen zijn voorbeelden te vinden van het afwijzen van het zondebokmechanisme en de mimesis. Girard illustreert dit o.a. door een prachtige analyse van het Salomonsoordeel.

De ontmaskering van het principe waarop onze samenlevingsordening berust en de afwijzing van de mimesis maakt het evangelie zeer bedreigend. Op deze bedreiging kan op twee manieren worden gereageerd. Men kan het evangelie mis-interpreteren en er een godsdienst van maken zoals alle andere. Dit is de oplossing die het officiële christendom gedomineerd heeft. Men kan ook het christendom afwijzen, omdat het een mythologie is temidden van de mythologieën. Dat is de oplossing van de moderne intellectueel sinds Voltaire. In feite gaat het hier om een afwijzing van het fout geïnterpreteerde christendom op argumenten, die zijn geïnspireerd door het ware christendom, dat in toenemende mate door het fout geïnterpreteerde heen schemert. Zo eindigt "De zondebok" eigenlijk in een oproep om de consequenties te trekken uit het feit dat men de boodschap van het christendom eigenlijk al aanvaard heeft.

We hebben hier in feite te maken met een nogal ontluisterende, antireligieuze en louter functionele visie op religie. Als zodanig is er weinig nieuws onder de zon. Wat er nieuw aan is, is dat de religie bij dit soort analyses nog nooit zo serieus is genomen. Vergeleken bij de theorie van Girard zijn de andere theorieën waarin religie wordt ontmaskerd, zeer oppervlakkig. Dit geldt nog het minst voor de godsdiensttheorie van de socioloog Durkheim. Girards theorie zou zonder veel moeite kunnen worden opgevat als een verdieping en een aanscherping van diens these, dat de gelovigen in hun religie in feite hun eigen samenleven aanbidden.

Maar er is iets opmerkelijkers. De ontmaskeraars van de religie hebben hun ontdekking altijd voor eigen rekening genomen. Girard geeft de eer aan het christendom. Nu waren de desacraliserende en ontmythologiserende kenmerken van het christendom ook al bekend, vooral dankzij Nietzsche en Max Weber. Maar ook bij hen waren de analyses op dit punt minder fundamenteel en minder scherp. Bij hen leidde het er ook niet toe het christendom in feite als een anti-religie te beschouwen, om vervolgens de lezers op

te roepen zich erbij aan te sluiten.

GIRARDS PLAATS IN DE WETENSCHAP

Van romanschrijvers en kunstenaars in het algemeen wordt wel gezegd dat ze altijd hetzelfde boek schrijven. In zekere zin zou dat op grond van deze beide boeken ook van Girard gezegd kunnen worden. Ze vertonen, althans in een opzicht een opmerkelijke overeenkomst. Zowel in "De romantische leugen..." als in "De zondebok" gaat het om de ontmaskering van de grondslag waarop het samenleven berust: de mimetiek. Het inzicht hierin, en het trekken van consequenties hieruit wordt als bevrijding aanbevolen. Het lijkt wel of Girard ons aan het einde van zijn boeken een wijze les wil meegeven. Dat doet een beetje merkwaardig aan. In het ene geval is het, alsof hij ons toch nog wil winnen voor een soort authenticiteit in de geest van Sartre en Heidegger. Dat wil zeggen, het soort authenticiteit dat hij nu juist als romantische leugen heeft ontmaskerd. In het andere geval zou het gaan om een navolging van Christus. Dat betekent het afzien van ieder mimetisch geweld. Betekent dat het afzien van ieder geweld? En komen we daarmee dan niet in nieuwe indifferentie terecht?

Het belang van Girard ligt lijkt mij, niet zozeer in de praktische, maar meer in de theoretische inzichten, die hij verschaft. Daarbij denk ik vooral aan het centraal plaatsen in het sociale leven van de mimesis, de nabootsing, aan zijn analyse van de rol van de religie in de maatschappij en aan de bijzondere rol van het christendom. Zijn ideeën hierover lijken mij baanbrekend en zeer vruchtbaar en dienen voorwerp te zijn van een uitgebreide wetenschappelijke discussie. Ik denk dat het mogelijk is dat het werk van Girard hieruit als een mijlpaal in verschillende disciplines tevoorschijn zal komen.

Aan de andere kant is Girards werk controversieel genoeg om hem als een charlatan ter zijde te schuiven. Een oorzaak daarvan zou, naast de al genoemde zwakheden, Girards duidelijke stellingname voor het christendom kunnen zijn. Daarmee geeft hij aanleiding tot partijkeweze. Christelijke gelovigen zouden hem op een zodanige manier kunnen gebruiken voor het aantonen van hun Christelijk gelijk, dat zij intellectuelen een alibi zouden kunnen verschaffen om Girard niet serieus te nemen. Het is te hopen dat dit niet gebeurt en dat Girards werk intellectuelen en wetenschapsmensen ertoe aanzet hun van Voltaire geërfde

weezin tegen het christendom van zich af te zetten en in het voetspoor van Durkheim, Weber en Girard eens serieus na te gaan wat de culturele betekenis van het christendom voor de moderne samenleving is. Dan zou Girard in de wetenschap een positie kunnen krijgen, die lijkt op die van Freud.

René Girard, De romantische leugen en de romaneske waarheid, Kampen 1986: Kok Agora, 292pp.,

René Girard, De zondebok, Kampen 1986: Kok Agora, 257pp.,